

VÆKKELSER OG VAKTE PÅ FYN

Dette års tema omhandler religiøse bevægelser i det fynske. I temadelen kommer vi omkring flere forskellige vækkelsesbevægelser med kronologisk hovedvægt på 1800-tallet.

Den første artikel – af hospitalspræst Jens Rasmussen – sætter fokus på forskellige vækkelsesbevægelser i 1800-tallets Fyn og især på deres konflikter med øvrigheden. Som bevægelser, der var løsrevet fra kirken, mødte de nye vækkelsesbevægelser modstand fra den etablerede kirke. Jens Rasmussen beskriver flere retsopgør mellem bevægelserne og øvrigheden og de tanker om religiøs frihed, som de afstedkom.

Den forhenværende biskop Kresten Drejergaard giver i sin artikel en beskrivelse af hvordan den fynske vækkelse var præget af et særligt fynsk sindelag. Drejergaard benytter i sin artikel overvejelser om landskabets beskaffenhed i forskellige egne af Danmark som en medvirkende faktor i skabelsen af et bestemt sindelag, også blandt de religiøse vakte.

Elisabeth Rasmussen analyserer i sin artikel den jødiske menighed i Faaborg i perioden 1793-1914. Rasmussen beskriver den jødiske menigheds storhedstid, og hvordan den i takt med, at erhvervsmulighederne svandt ind, blev mindsket.

Margit Egdal beskriver den tidlige mormon-kirkes virke på Fyn og beskriver i dybden, hvordan en af kirkens medlemmer, Jens Hansen, emigrerede til USA, der som deres Zion var et pilgrimssted for mormonerne.

God fornøjelse med læsningen.
Michael Kuur Sørensen & Lise Gerda Knudsen
Redaktionen for Fynske Årbøger

VÆKKELSERNE PÅ FYN 1800-1870

Af Jens Rasmussen

Perioden ca. 1800-1840 er de gudelige vækkelsers tid. Der er gjort et stort arbejde med en kortlægning af disse vækkelser i Danmark.¹ I 1995 kom Hanne Sanders' disputats *Bondevækkelse og sekularisering*, som gør op med den opfattelse, at vækkelserne – ud over at være religiøst selvstændige – især skulle have en ny politisk-kulturel karakter. Hun mener, at de først og fremmest var karakteriseret ved at være religiøse, og netop dermed kom de indirekte til at bryde med enevældens enhedskultur. Vækkelserne kan vurderes som grundlaget for den moderne religiøsitet, løsrevet som den er fra den officielle kirke. Der er med religionen, forstået som en privat sag, tale om en begyndende sekularisering.²

Vækkelserne kan spores hos almuens over store dele af landet. Der var tale om et forløb, som dog ikke må opfattes alt for kategorisk. De herrnhutiske vennekredse i Jylland, på Fyn og i København var ledet af præster og herrnhutiske udsendinge, dvs. emissærer. Nævnes kan ligeledes De stærke Jyder i Østjylland, som var påvirket af bl.a. nordmanden Hans Nielsen Hauge, lægprædikant i den norske væk-

De folkelige og kirkelige bevægelser i Danmark fra første halvdel af 1800-tallet satte for alvor gang i selvstændighedstrang og religiøs individualisme. Socialt og politisk handlede det om borgernes og almuens stigende selvstændiggørelse over for enevældens institutioner, og kirkeligt blev temaet stort set det samme. Frihed til egen religiøsitet blev omdrejningspunktet for de vakte. I denne artikel beskriver hospitalspræst Jens Rasmussen de fynske vækkelsers udvikling i det 19. århundrede.

kelsesbevægelse. De gudelige lægmandsforsamlinger bredte sig snart. De udfoldede sig for alvor på Fyn, dernæst kom de til Sjælland i slutningen af 1820'erne, og efterhånden blomstrede de i Jylland og København.

Disse lægmandsforsamlinger satte for alvor gang i selvstændighedstrang og religiøs individualisme. Denne artikel handler først og fremmest om vækkelserne på Fyn. Efter 1840 smeltede de fynske vaktens holdninger mere og mere sammen

med de grundtvigske synspunkter. Perioden sluttede med grundtvigianismens og Indre Missions fejring i 1869 af vækkelsens hovedskikkelse, Christen Madsen fra Drigstrup ved Kerteminde.

Almuen var centrum i denne vækkelsesbevægelse. Den bestod ikke blot af fattigfolk, men der var tale om en varieret sammensætning, bestående af gård ejere, boelsmænd, husmænd, indsiddere, håndværkere, fiskere, søfolk, karle og piger, hustruer, enker, aftægtsfolk osv. Officielt delte almuen samme religion som præstestand. De vaktens religionsudøvelse var på flere måder dog forskellig fra den officielle kristendom med dens gudstjeneste og levede især i husandagter og gudelige forsamlinger. Alligevel førte det i det lange løb ikke her i landet til et egentligt skisma, selvom det i perioder så truende ud. Det skulle vise sig, at forholdet mellem den levende religiøsitet i almuen og den officielle kristendom blev en proces, som mundede ud i en gensidig tilpasning. Der var netop tale om kontinuitet.

De fleste vakte forblev i løbet af det 19. århundrede inden for den officielle folkekirke, men bevarede deres særpræg med tilknytningen til bedehuse/ missionshuse/ forsamlingshuse. Således holdt de fleste vakte fast i den officielle danske kirke, men de indpassede deres engagement efter egne behov. Dette kunne lade sig gøre i en rummelig folkekirke.

Karakteristik af de vakte

Da splittelsen så mest truende ud i 1830'erne, frygtede gejstligheden og tidens kirkelige ledere imidlertid, at vækkelserne kunne medføre et skisma i statskirken. Det kunne betyde en opløsning af statskirkens fællesskab, og derfor var der i embeds- og kirkekredse grænser for

tolerancen. Kirkelige ledere havde den opfattelse, at de vakte indbyrdes havde et fællesskab uden om kirkeinstitutionen. De vakte hævdede modsat ifølge retsforhørerne, at kun de kristne, der havde oplevet noget og viste det i deres liv, udgjorde den egentlige kirke. Denne kirke bestod kun af omvendte syndere.

Karakteristisk var det, at de vaktens frihedstrang tændtes, når stat og præstestand forsøgte sig med religiøse reformer. De ønskede således Erik Pontoppidans gamle lærebog i skolens og ungdommens religionsundervisning tilbage. Den var blevet erstattet af den udskældte N.E. Balles lærebog. Her kunne man læse bl.a. om "Naademidlerne", om dåb og nadver, der med de vaktens øjne blev skildret vagt. Ligeledes om menighedsfællesskabet, hvor lægfolket blot blev forstået som tilhørere ved gudstjenesten og ikke aktive ved gudelige forsamlinger.

De vakte lægfolk var konservative, forstået på den måde, at de ikke ville have ritualændringer. Flere københavnske præster søgte på egen hånd at modernisere dåbsritualet. Men københavnske vakte protesterede og klagede til regeringen over, at præster med deres egenhændige revideringer havde tilsidesat gældende ritualbog, dvs. det gamle *Kirkeritual* fra 1685. På grund af den opståede uro besluttede regeringen at indhente gejstlighedens forslag til en revision af gældende ritualbog. Denne udvikling satte gang i hele ritualdebatten i 1830'erne og førte til konfrontationer bl.a. i form af en protestadresse fra de fynske vakte over den ritualrevision, som blev forelagt i 1839. Biskop J.P. Mynster og flere i den religiøse elite søgte at nå et kompromis. Ritualforslaget fra 1839 var imidlertid ikke tilfredsstillende for de vakte. De

Her ses Plesner og frue uden for Humble Præstegård på Langeland. Efter litografi af Th. Wegener, ca.1857, i privateje. Her gengivet efter Jens Rasmussen, *Proust U.A. Plesners virke som embedsmand og politiker*, Odense 1979. (Jf. C. Dalgas, *Svendborg amt beskrevet 1837*, udg. Finn Stendal Pedersen, 1992, s. 81).

blev støttet af pastor N.F.S. Grundtvig og grundtvigske præster.

Grundlaget for de vaktens sammenhold var ikke først og fremmest en forståelse af at være døbt ind i den kirke, som historisk set var landets kirke, men derimod oplevelsen af omvendelsen. Oven i købet var de vaktens organisationsform løsrevet fra kirkeinstitutionen. Man holdt nemlig private forsamlinger, hvor man læste i Bibel og gudelige bøger, helt løsrevet fra præsternes forkyndelse i kirken. Denne husandagt var præget af salmesang og oplæsning fra den ældre andagtslitteratur, som hovedsagelig stammede fra ortodoksiens og pietismens tid.³ Der blev sunget af Kingos *Den forordnede Salmebog* (1699), Brorsons *Troens rare Klenodie* (1739 og flere oplag 1820-1840), *En liden Brude-Gave* af B.C. Lund (1760, optrykt mange gange) m.fl. Blandt de anvendte andagts- og bønne-

bøger kan nævnes: Luthers *Huus-Postiller* (forskellige udgaver; f.eks. Dr. Morten Luthers *Kirke- og Huuspostil*, 1828), Johann Arndts *Den Sande Christendom*, (1688 og senere udgaver), H.J. Hvalsøes *De Bedendes aandelige Kiæde* (1700/1835; 1852 udg. af W. Birkedal), Chr. Scrivers *Siele-Skat* (1741ff.) og K.H. von Bogatzsky's *En Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (1754; 1837 og 1840 udg. af P.L. Skræppenborg). Endvidere spillede E. Pontoppidans *Sandhed til Guds-frygtighed ... Forklaring over Sal. Dr. Mort. Luthers liden Catechismo* (1737 og senere udgaver) en stor rolle for de vakte. I Pontoppidans katekismeforklaring var reglerne for det daglige liv og for kristenlivet udlagt – helt ud i detaljerne.

Hvor præsten svigtede, følte de vakte sig ansvarlige for kristendommens sag. De vakte begyndte endda at drage langvejs til kirke for at høre de få vakte præ-

ster, som fandtes på Fyn – dvs. de indledte en sprængning af Sognet som den selvfølgelige og faste enhed.

Kun meget få statskirkepræster tog fra starten de vakes parti. Således pastor H. Agerbek i Espe på Midtfyn, der i 1834 åbnede kirken for de vakes bibellæsninger. Provst U.A. Plesner fra Humble på Langeland havde sympati for de vakte. Han var præstesøn fra De stærke Jyders egne (Raarup Sogn, Bjerre Herred), og han kendte til vækkelsens gode sider. I modsætning til mange af sine langelandske kollegaer så han gennem fingre med de vakes lovbrud. Derfor kom han som provst også i et modsætningsforhold til Fyns biskop, N. Faber.

De vakte overholdt ikke den kongelige forordning fra 1741, som forbød private forsamlinger til religiøs opbyggelse (dvs. konventikler), med mindre de var anmeldt til Sognepræsten. Denne forordning kaldtes for konventikelforordningen. Den tillod ikke, at fremmede lægprædikanter rejste rundt og holdt gudelige forsamlinger. På dette juridiske grundlag greb øvrigheden ind over for de vakte. Det var især den lokale Sognepræst og foged, som anmeldte de vakes overtrædelser. De vakte var et forstyrrende og disharmonisk element i den kristelig-patriarkalske orden, som herskede. I den forstand var der tale om et brud med enevældens samfundsorden, selvom de vakte var kongetro.

I de vakes valg af bibelcitater blev øvrighedens forfølgelse ofte fremhævet. Jesu mange advarende ord om de kommende trængselstider har lydt gennem fynske retssale i de år. Kristus var således autoriteten og lovgiveren, der til de lidende og forfulgte menigheder ville give endelig forløsning ved sin genkomst.

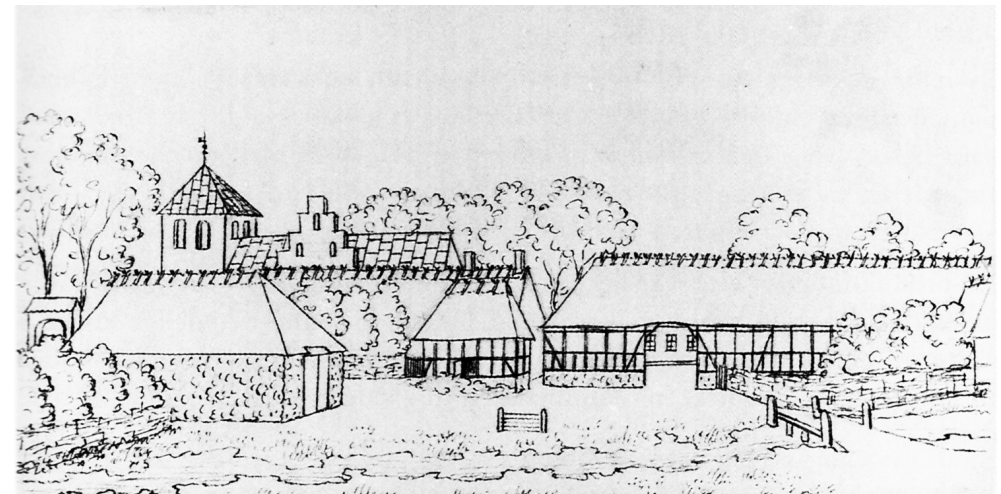
Selvfølgelig en provokation, som viste øvrigheden noget om almuens selvstændighedstrang og frigørelse fra enevældens autoriteter. Konfrontationen med øvrigheden var udpræget i perioden 1820-40.

Syndsforldelsen i kraft af Kristi kors betød ifølge de vakes opfattelse, at den daglige rene livsførelse var en forberedelse til Kristi genkomst. Alle udskejelser var et udslag af Djævelens værk. Djævelens realitet i verden var en klar holdning hos de vakte. De var præget af den enkle forståelse, at Guds Ord i Bibelen i bogstaveligste forstand var sandheden, og de, som mente noget andet, var Djævelens redskaber. De vakte fastholdt derfor, at dans og kortspil var imod Guds bud. De skelnede skarpt mellem de rene og urene og kunne ikke længere deltage i landsbyens fælles mærkedage, hvor mere løsslupne festligheder foregik. De andre i landsbyfællesskabet så til gengæld de vakes holdninger som en provokation og ville gerne chikanere dem. Det gamle landsbyfællesskab var truet.

De fynske vækkelsers start

De tidlige fynske vækkelser centreret omkring præsterne var både herrnhutisk påvirket og bestemt af luthersk-pietistiske opbyggelsesskrifter. Man lagde vægt på den lutherske forståelse, at det ikke var gode gerninger og et dydigt levned, der gjorde et menneske saligt, men alene troen på Guds nåde.

Disse fynske præster var i perioden 1800-1820 præstebrodrerne Jens Fr. Boesen (Vigerslev) og U. Chr. Boesen (Faaborg), samt Rs. Balslev (Hårslev), Jens M. Leth (Svanninge), Rs. Lassen (Kværndrup), Knud Knudsen (Nr. Nærrå), P.C. Clausen (Flemløse), N.C. Bendz (Søllinge), m.fl. Deres kredse og gudstjenester

Skitse ca. 1840 af Vigerslev Kirke med omgivelser, Vigerslev Sogn, Skovby Herred. Her virkede den herrnhutiske provst Jens Fr. Boesen, 1788-1839. Han samlede mange vakte om sin prædikestol, ligesom hans eftermiddagskatekisationer var meget besøgt. Original af Niels Ringe. Foto Nationalmuseet. (jf. Jacob Aall Hofman, Odense amt beskrevet 1843, udg. Finn Stendal Pedersen, 1990, bd.I, s.55).

blev søgt af vakte, som ofte kom rejsende langvejs fra.

J. Fr. Boesen udgav andagtsbogen *Christelige Raad og Formaninger til sand Guds frygtigheds Fremme*. Boesen skrev, at man måtte være flittig i det kald, man havde fået af Gud, også selvom det var besværligt. Standsforskelle var accepteret, selvom fællesskabet blev understreget hos herrnhuterne.⁴ Ligeledes skrev R. Balslev bogen *Opbyggelige Betragtninger for Syge*. Han skrev: "At undersøge din Siels Tilstand maae altsaa være dig en saare vigtig Sag, at du kan komme efter, om du i Sandhed staar i Naade hos Gud eller du er et Vredens Barn ..." ⁵ Mennesker erkender deres store nød (synd) og elendighed og drives til omvendelse, som ikke beror på anger og bod, men på retfærdiggørelsen i troen på Jesu blods og sårs uforskyldte forsoning.

Ud over disse vakte kredse, styret af præster, var der også en kreds i Svend-

borg, som var ledet af en købmand, Hans Casper Brandt, der havde nær forbindelse til Christiansfeld. Brandt var præget af herrnhuterne, men var samtidig en solid lutheraner.

Der var endnu ingen konsekvent holdning fra myndighedernes side til disse fynske vækkelser. Men det ændrede sig med vækkelsen på Kertemindeegnen, der netop ikke var ledet af en præst, men af lægfolk. Kancelliet skrev i 1821 til Fyens Stiftsøvrighed, at det alvorligt skulle pålægges vækkelseslederne i Kerteminde, snedkermester Rasmus Klink, skomagersvend Ole Svane og husmand Christen Madsen, at de skulle afholde sig fra uanmeldte forsamlinger. Disse lægfolk havde hentet inspiration fra de herrnhutiske kilder, men var også præget af de ældre luthersk-pietistiske opbyggelsesskrifter. Rasmus Klink og Ole Svane tilhørte oprindeligt købmand Brandts vakte kreds fra Svendborg, men var flyttet til

Kerteminde i begyndelsen af 1800-tallet. Christen Madsen var startet som lægprædikant i 1819.

Christen Madsen valgte at klage sin nød til "landets kære Moder", dronning Marie. Han skildrede bevægelsen, der "hjalp Folk væk fra Liderlighed til et Gudsfrøgtigt levned, og som vilde vende Folk fra den brede Syndevej". Han omtalte flere eksempler på Kertemindepræstens og øvrighedens uretfærdige forfølgelse. Det skulle han måske ikke have gjort. For dronningen gav brevet til kongen, Frederik VI, der sendte dette bønsskrift til Kancelliet. Herefter blev det tjenstligt fremsendt til Sognepræsten i Kerteminde, prof. Christopher Andresen, som blev meget opbragt over hentydninger til hans prædikener, som Chr. Madsen ikke fandt kristelige.

Chr. Madsen blev derfor den 21. januar 1822 indkaldt til forhør hos herredsfogeden for Bjerge-Åsum Herreder. Det foregik i tingstuen i Kerteminde. Fogeden udtrykte, at han ikke ville arrestere Chr. Madsen. Men Chr. Madsen måtte nu love fogeden, at han ville ophøre med at drage rundt og holde taler i gudelige forsamlinger og i fremtiden behørigt ville anmelde de afholdte forsamlinger til Sognepræsten. Med andre ord skulle Chr. Madsen overholde konventikelforordningen af 1741.⁶

Det endte med, at Chr. Madsen fik samvittighedskvaler. Han havde holdt forsamling i sit hjem efter sin "åndelige fødselsdag" den 28. januar 1822. Dette meddelte han herredsfogeden ved det næste retsmøde 30. januar 1822. Herredsfogeden så sig herefter nødsaget til at fængsle Madsen. Herefter sad han i arresten i Odense frem til 9. marts. Han blev løsladt efter resolution fra stiftamt-

manden. Det skete på foranledning af forsvarerens ansøgning til kongen om at henlægge sagen, som var "mere skadelig end gavnlig". Alligevel trak sagen ud, bl.a. fordi prof. Andresen kraftigt protesterede over, at sagen skulle hæves. Kancelliet måtte meddele stiftamtmanden den 25. maj 1822, at "det Ansøgte ikke kan bevilges".

Sagen gik herefter sin gang gennem tre domsinstanser og en 7-årig proces. Anklagen lød på overtrædelse af den såkaldte konventikelplakat af 1741. Chr. Madsen døde den 19. februar 1829 to måneder før højesteretsdommen faldt. Her blev han fritaget for fængselsstraf, men måtte til Odense Fattigkasse bøde 30 rbd. sølv. Den milde dom over Chr. Madsen tydede på, at almuens religiøse frihedstrang ikke så nemt kunne bekæmpes ved hjælp af statsmagtens love.

De fynske vakes konfrontationer med øvrighed og præster

Fra slutningen af 1820-erne bredte de fynske vækkelser sig til Øst- og Sydfyn. I Odense Amt især til Bjerge og Åsum herreder. I førstnævnte herred i hele området nord for Kerteminde Fjord havde vækkelsen bredt sig i løbet af 1820-erne. På Vestfyn var støttepunkterne Tommerup og Brylle Sogne (Odense Herred). I Svendborg Amt kom der for alvor gang i de gudelige forsamlinger i 1830-erne, og her var Svendborgegnen det centrale område. Herfra nåede vækkelsen i 1837 til Ærø og især Langeland, hvor vækkelsen blev meget kraftig.⁷ Det nordlige Fyn mærkede meget lidt til vækkelsen.

Forkyndelsen var den bodsprægede og syndsfræmkaldende pietisme. Lægprædikanterne Peter Larsen Skræppenborg, Brylle, og især Johan Nielsen, Skå-

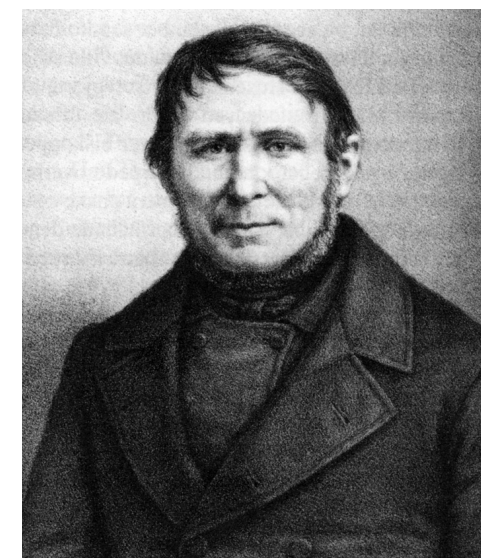
rupøre, virkede på Sydfyn og Langeland og fortsatte det ledende arbejde i den fynske vækkelsesbevægelse.

Flere embedsmænd havde svært ved at acceptere det vakte lægfolks frie rolle som indrekirkelig bevægelse på tværs af den eksisterende Sognestruktur, hvor reglen var, at man blev betjent af den præst, som var ansat i Sognet, og ikke søgte alle mulige andre. Embedsmændene kunne heller ikke acceptere de vakes pietistiske kirkesyn.

I 1830'erne kom det til langt flere retssager mod de vakte. To sager springer i øjnene på Fyn. Her var biskop Nicolai Faber involveret og anbefalede tiltale. Den ene sag drejede sig om en brand i Ore ved Ringe. En mand havde i et anfald af sværmeri antændt sin seng med det resultat, at gården nedbrændte. En anden sag udspillede sig på Langeland. Smeden, den senere baptistforstander, A.M. Hansen (Simmerbølle), stod anklaget pga. fornærmelige udtalelser om stedets skolelærer Fich.

Den fynske lægprædikant Johan Nielsens søn, Niels Johansen, udgav et lille skrift *Herrens Ord i de sidste Verdens Dage* (1837), som skabte en sag. Skriftet indeholdt anklager mod både de gejstlige og verdslige myndigheder – især konger og fyrster. Niels Johansen tolkede forfølgelserne af de vakte som et tegn på verdens undergang:

De Hellige Samfund er i Verden foragtet og finder nu ikke længer Sted i Kirke eller Skoler, men alle Hellige, som elske den Herre Jesum og lever gudeligen i Verden skal forfølges af Konger, Fyrster, Biskopper og af alt hvad der i Verden er stort og mægtigt – ja alle sande Christne skal nu omstunder, som vi

Peter Larsen Skræppenborg, 1802-73. Lægprædikant. Fra gården Store Skræppenborg i Brylle på Fyn og under påvirkning af det pietistiske og herrnhutiske Christiansfeld. Foretog talrige prædikenrejser ikke alene på Fyn og Langeland, men også i Jylland. I maj 1838 holdt han sine første gudelige forsamlinger på Langeland (Simmerbølle) under dramatiske omstændigheder, idet de blev søgt forhindret. Træsnit 1873. Efter foto. Det kgl. Bibliotek.

*høre, ikke længer være sikre, men trues med Fængsel og haard Straf, dersom de forsamler sig i Jesu Navn.*⁸

Niels Johansen blev i 1838 idømt en bøde på 100 rbd. sølv.

De vakte var gennemgående positive og loyale over for enevoldskongen og hans styre, men deres synspunkter harmonerede dårligt med det kirkesyn, som regeringens kirkelige hovedrådgiver biskop J.P. Mynster, klart udtrykte i sin andagtsbog om de *christelige troeslærdomme* (1833). Han frygtede, at vækkelserne kunne skabe splid i Sognene, fordi de åndeligt svage eller uinteresserede lægfolk blev tilsidesat på bekostning af de kristeligt aktive – herunder ikke mindst

Biskop Nicolai Faber, 1789-1848. Ud gav i 1825 en prædikensamling, der gjorde ham landskendt, og som forholdt sig kritisk til de vakte og samtidig viste en udvikling bort fra rationalismen. Faber var Sognepræst i Allested 1820-26 og holdt bibellæsninger med menigheden og fik derved rettet op på Sognets menighedsliv. Biskop fra 1834 i Fyens Stift. Litografi udført 1844 efter maleri af N.P. Holbech. Efter foto. Det kgl. Bibliotek.

de vakte. Mange ville kunne komme til at føle sig uden for statskirken – usikre uden egentlig ståsted, og derfor måtte statskirkens rummelighed bevares. Alene staten kunne tage tilstrækkelig hensyn til alle sider af det kirkelige liv.

Den fynske biskop Faber og andre i hans præstegeneration mente også, at de vakte ville kunne skabe en splittelse i statskirken og bryde ud. Denne opfattelse kan hænge sammen med magister Jacob Lindbergs aktiviteter. Han var redaktør på tidsskriftet *Nordisk Kirketidende*, som efterhånden var blevet det ledende organ for de vakte. Til kancelliet udtalte Faber i juli (14/7) og oktober (7/10) 1835 sin frygt for, at Lindberg ville kunne opvuste vækkelsen på Fyn.

Lindberg var præget af vækkelseskristendommen. Han truede med ad-

skillelse fra statskirken og organiserede i 1835 underskriftsindsamlinger blandt de vakte – ikke mindst på Fyn – med ønsket om indførelse af Pontoppidans lærebog i kristendom. Denne lærebog i religion var af regeringen blevet afløst af den fornuftsprægede Balles lærebog, som de vakte ikke kunne lide. Ligeledes foregik der året før en underskriftsindsamling med ønsket om Sognebåndsløsning, så de vakte kunne søge andre end Sognets præst ved dåb, konfirmation og nadver. De vakte ville helst undgå de rationalistiske præster. Dertil kom adressen mod ritualændringer i 1839 (jf. ovenfor).

Disse tre protestadresser kan give et fingerpeg om de fynske vækkelses omfang i 1830'erne. Tages der skyldigt hensyn til, at der blandt underskriverne er flere gengangere, drejer det sig om i alt ca. 1126 underskrivere. De var fordelt på tre adresser (i 1834, 1835 og 1839), som ganske vist for manges vedkommende dækkede en hel husstand (ægtefælle, aftægtsforældre, børn m.m.). Erhvervsgrupperne for underskriverne var – nævnt ud fra hyppighed: hustruer og enker, karle, husmænd, piger, håndværkere, gårdmænd, boelsmænd, insiddere, fiskere og søfolk.

Ungdommen fyldte en hel del i disse adresser. Det drejede sig om karle og piger, der stammede fra almuens forskellige sociale lag. De lavere sociale lag i almuen dominerede, f.eks. på Syd- og Østfyn, selvom gårdmænd også var betydeligt repræsenteret, f.eks. på Kertemindeegnen. Den fynske forsamlingsbevægelse kan således ikke blot ses som en udpræget "underklassebevægelse".⁹

Der er tale om en bred sammensætning af landboerhverv. Antallet af vakte underskrivere tæller dog ikke meget set

i forhold til det samlede indbyggerantal på Fyn, men alle de andre Sognebeboere foretog sig ikke noget, og de vakte tog føringen med stor virkning. Vækkelsens fortalere må have været dygtige og veltalende. Sognefoged Hans Christensen, Vejstrup, mente eksempelvis, at når blot der var en til to vakte til stede, så var "hele Huset i Bevægelse". Provst U.A. Plesner på Langeland understregede, at de vakes styrke lå i henvisningen til nødvendigheden af et åndeligt liv.

Uenigheden mellem biskop Faber og provst Plesner

Vækkelsesbevægelsen var en kilde til uro, en protestbevægelse. Protesten bundede i de vakes ønske om frihed for deres tro. De vakte læste således Lindbergs artikler i *Nordisk Kirketidende* f.eks. i årene 1835-39 om de lutherske menigheder i Schlesien. Disse lutherske menigheder ville ikke acceptere den preussiske konges ritualforandringer i 1830, og det endte i 1835 med dannelsen af en luthersk frikirke. For Lindberg og hans meningsfæller gjaldt det om at kæmpe for lægfolkets kirkelige frihed, og man truede med at kunne komme i samme situation som de lutherske brødre i Schlesien og bryde ud af statskirken.

Under alle omstændigheder førte Lindbergs ledende funktion i vækkelsen og hans mange udfald mod teologer til, at en person som biskop Faber gik kraftigt til modstand mod de vakte. Han var også ganske alarmeret over de voldsomme vækkelser på Langeland i slutningen af 1830'erne. Der skulle slås hårdt ned. Provst U.A. Plesner fra Langeland var dog ikke enig med ham.

De vakte på Langeland havde i U.A. Plesner en tolerant fortaler. I betænkning

fra 24. oktober 1839, som biskop Faber havde bedt ham om, fremførte han den langlandske vækkelses positive sider. De vakte var med til at fremme Sognenes hensygnende liv, og de vakte holdt sig til kirkens hovedlærdomme og den hellige Skrift samt var kongens tro undersåtter. Dog "statuerer de en højere Lov, end Kongens", noterede Plesner.

Faber protesterede i ledsageskrivelsen til kancelliet: "Hele Landet var [ikke] hensunken i en Indifferentisme". Han afviste, at de vakte holdt sig til Skriften alene, for de stillede betingelser til dén, som læste eller hørte Bibelens Gudsord i form af bod og omvendelse, som de vakte mente var en forudsætning, der måtte "gaae forud og blive Nøglen til Skriften, som ellers var en lukket Bog". Men Faber hævdede kritisk, at hvis Bibelen ikke var fuldt tilstrækkelig, så var – som han formulerede det – "den sande evangeliske, ægte lutherske Basis forrykket, og Læren om Bibelen som et Guds Ord, selv fuld af Liv, Aand og Sandhed, i Realiteten forkastet". Faber var ikke tilfreds med sin provsts beretning om det vakte lægfolk.

Kronprins Christian, den senere Christian VIII, der var guvernør på Fyn, havde været involveret i provstens og biskoppens diskussion. I et privat brev til Plesner i november 1839 mente kronprinsen over for Plesner, at "aandelige Vaaben" måtte foretrækkes frem for forfølgelser. Kronprinsen fastholdt samtidig konventikelpakaten fra 1741, som de vakte stødte an imod. Han var modstander af de vakes "fremmed Indflydelse og Proselytmageri". Deres forsøg på at hverve sig proselytter, dvs. tilhængere til deres tro på tværs af Sognegrænserne, kolliderede desuden med statens grundlag, hvilket kronprinsen allerede flere år

Kronprins Christian Frederik 1786-1848. Fyns første guvernør, den senere kong Christian VIII, Danmarks sidste enevoldskonge. I sin guvernørtid havde kronprinsen gode kontakter både til biskop N. Faber og provst U.A. Plesner. Maleri af Louis Aumont, 1831. Efter foto, Rosenborg.

tidligere havde understreget i brev fra januar 1836 til Faber.¹⁰

Midt i 1830'erne havde Faber ment, at de vakes adfærd var udtryk for separatisme og et angreb på Sognets enhed. Han ville derfor beskytte Sognet mod disse splittende vildfarelser. Han havde i 1834 udarbejdet et skrift om *Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed*. Holdningerne i dette skrift blev Fabers grundlag under de følgende års mange sager mod de vakte. I dette skrift mente Faber, at hele Sognets befolkning som modvægt til de vakes mission skulle rustes til bibellæsning.

Bibellæsningen skulle ikke dreje sig om "theologiske Forelæsninger", men om hele "Menighedens Opbyggelse".

De vakte baptister i 1840'erne og regeringens dåbstvang

Øvrighedens retssager mod de vakte stilnede af omkring oktober 1840, fordi Christian VIII valgte at udstede et cirkulære om at standse forfølgelsen af de vakte. Han udviste tolerance over for de vakte. Der skulle kun ved præsternes indsats anvendes "Aandelige Midler".

Statens forfølgelser fortsatte imidlertid for separatistiske grupper. Den baptistiske vækkelse i 1840'erne, som kun omfattede små grupper, betød netop et brud med kirkeinstitutionen. Man undrog sig præsternes sakramentemonopol og foretog voksendåb. Øvrighedens forfølgelser af baptisterne rejste en voldsom debat i liberale og kirkelige kredse, ligesom det skete blandt de vakte indbyrdes. Mange talte for religionsfrihed, bl.a. pastor N.F.S. Grundtvig og prof. H.N. Clausen. Der blev lagt pres på regeringen, men efter indhentede betænkninger fra biskopperne valgte regeringen i 1842 at fastholde barnedåben for alle landets borgere (jf. forordning af 30. maj 1828), og samtidig gav den baptisterne en begrænset forkyndelsesfrihed (jf. plakat af 27. dec. 1842), som dog var en lempelse.

Der var et loyalitetsproblem hos mange i embeds- og kirkekredse, bl.a. hos biskop J.P. Mynster, mellem princippet om "Samvittigheds-Frihed" og den legale forståelse under enevælden. Det var pga. reskript af 5. marts 1745, ifølge hvilket baptismen blev betragtet som en sekt, fordi den ikke havde en skreven konfession, der kunne begrunde en selvstændig dåbspraksis som voksendåb. De

tolererede trossamfund (jøder, katolikker og reformerte) derimod var defineret med en selvstændig klar konfession og tradition, som viste, hvorledes de tolkede Bibelen. De tolererede trossamfund på Fyn var ikke mindst repræsenteret ved jødiske menigheder i Odense og Faaborg.

Baptismen spredte sig i 1839 fra baptistmenigheden i København til nye menigheder på Vestsjælland, Langeland og i Aalborg. Den baptistiske rejsepræst J. Købners besøg på Langeland varede fra den 27. juli frem til den 4. august 1839, da han af politiet førtes om bord på færgen i Rudkøbing. Han hævdede, at statskirkens "Barnebestænkelse" slet ikke var påbudt i Skriften. Derimod pålagde Skriften en voksendåb ved neddyppelse efter omvendelse og tro. I virkeligheden var statskirkens præster ganske i tvivl med hensyn til barnedåbens betydning. De fleste hævdede, at dåbens nådesvirkning først kom med konfirmation og den første altergang. Dette synspunkt gjaldt også provst U.A. Plesner, som blev citeret for denne holdning i retsforhør af vakte baptister. Det blev biskop N. Faber meget fortørnet over.¹¹

Virkningen af Købners besøg kom hurtigt, for allerede i september 1840 blev der dannet en baptistmenighed på Langeland, ledet af lægprædikanterne A.M. Hansen og Rasmus Jørgensen.¹²

Konflikterne fortsatte de følgende år på grund af de foretagne tvangsdåb af baptistiske børn. På Langeland blev flere nyfødte børn i tidsrummet 1841-45 tvangsdøbt, men herefter ebbede øvrighedens forfølgelser ud. Plesner erklærede over for Faber, at det var "med blødende Hjerter", flere præster måtte foretage disse tvangsdåb.¹³

Kongen skiftede standpunkt fra 1846,

idet han tilsyneladende ønskede lempelser i religionsudøvelsen for baptisterne. Men kongen tøvede, og regeringen var henholdende i forståelsen af baptistplakaten indtil 1847, da alle forfølgelser og tvangsdåb blev sat på standby. Samvittighedsfriheden og den religiøse tolerance havde bl.a. pga. baptistsagen efterhånden vundet indpas i statens ledelse, og der var i slutningen af 1840'erne bred enighed om den religionstolerance, som blev endeligt formuleret med religionsfriheden i Grundloven af 1849. Der blev med grundloven formelt indført et repræsentativt styre, der afløste enevældens styreform.

Vækkelserne splittes (1840-70)

Vækkelsens eksplosive udvikling hos de vakte inden for kirken kom efterhånden ind i et roligt leje på Fyn og Langeland. De vakes tankeverden blev præget af N.F.S. Grundtvig. Denne havde med sin kirkelige anskuelse (jf. *Kierkens Gienmæle*, 1825) lagt afgørende vægt på trosbekendelsen, som den lød med ja-ordet ved dåben. I denne dåbspagt kunne menigmand kende sin kristentro uafhængig af de skriftlærde præster.

Hos de vakte blev dåbssakramentets betydning understreget ved siden af Skriften. Et eksempel var lægprædikanten Johan Nielsen, der i sine erindringer fremstod især som luthersk og pietistisk from forkynder. Han fastholdt barnedåbens betydning over for baptisterne.¹⁴ Senere blev han rejseprædikant på Fyn og i Jylland i Indre Missions tjeneste. Johan Nielsen fortsatte sin nære tilknytning til Peder Larsen Skræppenborg, som han i 1856 fulgte med på missionsrejser i Jylland.

Både på Kertemindeegnen og senere an-

dre steder var Skræppenborgs forkyndelse den samme. Den drejede sig om den bibelske tale om synd og nåde, men han tilegnede sig samtidig Grundtvigs tanker om dåb og nadver som selve livskilderne. Skræppenborg udtalte, at ved dåben var Herren "selv til stede – naar vi først troer og ere komne i Pagt med ham, da kommer han og ved Daaben ligesom trykker sit Segl paa, at nu er det vist og sandt, at vi hører ham til". Med denne grundtvigske holdning mente Skræppenborg, at ubodfærdige syndere og folk, der levede ugudeligt, brød dåbspagten og måtte omvende sig og forny deres dåbspagt. Således havde han slået bro mellem den pietistiske fromhed og det grundtvigske dåbssyn, hvor alt allerede var givet i barnedåben.¹⁵

Snart kom bruddet på Fyn mellem de grundtvigske vakte og de mere pietistisk orienterede. Eksemplet er Johan Nielsen og de sydfynske gudelige forsamlings pietistiske levevis med vægten på helliggørelse vendt mod denne verdens jammersdal såsom søndagsarbejde, dans og musik. Dette førte til et brud i 1849 med den fra 1841 vakte bonde Christen Hansen. Han var søn af Sognefoged og politiker Hans Christensen Vejstrup. Sønnen blev landstingsmand og var senere initiativtager til dannelsen af Vejstrup Valgmenighed. Efter bruddet med Johan Nielsens vakte kredse på Sydfyn og Langeland søgte Christen Hansen først til grundtvigianeren, pastor F.E. Boisen i Skørpinge på Sydvestsjælland, som tidligere havde gæstet de gudelige forsamlinger på Sydfyn og Langeland. Chr. Hansen fandt dog ingen klar tale om dåben i Boisens forkyndelse, så han søgte i stedet til pastor Vilh. Birkedal i Ryslinge. Pastor Vilh. Birkedal er et godt eksem-

pel på det første slægtled af grundtvigske præsters forkyndelse. De prædikede lov og evangelium ud fra en luthersk-ortodoks og pietistisk forståelse. Både Christen Hansens erindringer og Birkedals prædikener i 1850-erne viser hen til, at først på dette tidspunkt i 1850-erne tilegnes for alvor Grundtvigs dåbssyn med dåbspagten. Det drejede sig om på barnets vegne at sige ja til bekendelsens for-sagelse og tro, efterfulgt af Guds nådes tilsagn: "Den almægtige Gud, vor Herres Jesu Kristi Fader, som nu har genfødt dig ved vand og Helligånden og skænket dig syndernes forladelse, han styrke dig med sin nåde til det evige liv!" Denne udvikling med tilegnelsen af Grundtvigs dåbssyn kan også iagttages hos pastor J.S. Brandt i Ollerup. Først i 1850-erne fremstod grundtvigianismen mere markant på Fyn. Pastor Vilh. Birkedal blev bevægelsens første store leder på Fyn, og senere i 1868 blev han Ryslinge Valgmenigheds første præst.¹⁶

Der går en lige linje fra almuens selvstændige optræden i vækkelsesbevægelsen til tidens folkelige oplysning, som var inspireret af Grundtvig. På Kertemindeegnen havde lægprædikanten Rasmus Nielsen allerede i 1830-erne dannet et læseselskab med det formål at læse Grundtvig. Ligeledes dannede han et *Dansk Samfund* på Hindsholm, hvortil der var stor tilslutning.

Den kreds, han samlede, blev senere i 1850-erne støttet af Christen Kold, der var under stærk påvirkning fra Grundtvig, ikke mindst hans folkelige tanker. Kold havde efter hjemkomsten fra krigen i 1848, hvor han var frivillig, læst Grundtvigs verdenshistorie og besluttet, at han ville arbejde for "at faa Folk til at tro på Guds Kærlighed og Danmarks

Mormoner på besøg. "Tvende Mormonere ere paa deres Vandring komne ind i et Tømmerhus paa Landet, hvor de ved Prædiken og ved Fremvisning af nogle af deres Sekts Skrifter søge at vinde nye Tilhængere", skrev maleren Christen Dalsgaard på sit billede. Trods mormonernes og især baptisternes mission i 1850'erne forblev hovedparten af de vakte inden for den rummelige folkekirke, hvor de bevarede deres særpreg med tilknytningen til bedehuse/ missionshuse. Efter foto. Statens Museum for Kunst.

Lykke". Først dannede han en højskole i Ryslinge i 1852, hvor bønderkarle netop under inspiration af historien og poesien kunne blive trukket op – som fjederen i et ur. Allerede i 1853 flyttedes højskolen til Dalby ved Kerteminde. Tilstrømningen var stærk, og det blev i 1862 nødvendigt at flytte højskolen til Hjallesø.

Rasmus Nielsens og Chr. Kolds klare grundtvigske virksomhed på Kertemindeegnen blev senere grundlaget for valgmenigheden i Kerteminde og Dalby, stiftet i 1868. Det år valgmenighedsloven blev vedtaget af Rigsdagen. Grundtvigs tanker fik i det hele taget mange fremtrædende vækkelsesfolk frem i første linje. De værnede om den kirkelige frihed

i forbindelse med dannelsen af de fynske valgmenigheder. Markant var også den grundtvigske præst, kirkehistorikeren Ludvig N. Helveg, i Hospitalsmenigheden, Odense.

Grundtvigianismen fik stigende indflydelse efter systemskiftet i 1848, især på Fyn. Da en af herrnhuternes missionsærer J.P. Lund i 1852 kom til Fyn efter 29 års fravær udtalte han, at Fyn nu var blevet grundtvigsk. Han blev modtaget venligt af sine tidligere støtter, men, som han beretter hjem til Christiansfeld, ville hjerteligheden have været meget større, hvis han ikke var kommet fra Christiansfeld, men fra Grundtvig i København.¹⁷ De øvrige vakte grupper må dog ikke

glemmes. De var af kristelige og sociale grunde ikke søgt over i den grundtvigske lejr, og de blev mere og mere hjemløse. Netop baptister og mormoner fik hos dem let spil i 1850-erne. I 1857 blev der således stiftet en mormonmenighed i Odense til trods for den fynske biskop C. Th. Engelstofts forgæves modstand i form af en advarende pjece *Om Mormonerne* (1855).

Få år senere, den 13. september 1861, blev foreningen *Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark* stiftet i Stenlille på Sjælland. Her var tale om en mere bodspræget fromhed. Den personlige bekendelse af synd og evangeliets tilsagn til den enkelte, der blev vundet for Jesus, vandt naturligt genklang i disse kredse.

I 1869 rejste grundtvigske og missionske fynboer en mindesten ved Kerteminde for Christen Madsen, hovedskikkelsen i den gudelige vækkelse på Fyn. Christen Madsen havde helt tilbage i 1819 begyndt sin evangeliske gerning som lægprædikant – og det var i 1869 50 år siden. Han var således begge kirkelige retningers fælles historiske udgangspunkt. Men bruddet var alligevel en kendsgerning omkring 1870, og Indre Missions leder Vilhelm Bech præciserede i sin tale ved mindestenen, at ”de andre var grundtvigianere og ikke kristne”. Få år efter, i 1872, døde Grundtvig, og en ny udvikling inden for grundtvigianismen tog fart. Den var påvirket af radikale kredse (Brandes) og af højskolekredse, der udelukkende interesserede sig for det folkelige element i Grundtvigs tanker.

Dermed var ringen sluttet. Opgøret startede i begyndelsen af 1800-tallet med front mod statskirkepræster og enevoldsstat, og sluttede med vækkelsens splittelse og indbyrdes strid omkring 1870. De

to mest dominerende kirkelige retninger i dansk kirkeliv op til vore dage – grundtvigianismen og Indre Mission – blev således skabt ud af en fælles vækkelsesbevægelse midt i 1800-tallets brydningsår.

Anvendt litteratur

- Baagø, K.: *Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampe*, København 1958.
- Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948.
- Hansen, Holger Bernt: *Fynske Præstekonventer, Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, København 1965.
- Koch, Hal, *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960.
- Lindhardt, P.G.: *Vækkelser og kirkelige retninger*, Århus 1978.
- Nielsen, O. Nørskov: *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-40*, Odense 1973.
- Rasmussen, Jens: ”Sekularisering og statskirke 1800-1850”, *Historie*, vol. 2, Århus 2005.
- Rasmussen, Jens: *En Brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002.
- Rasmussen, Jens: *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999.
- Rasmussen, Jens: *Kampen for indflydelse i statskirken, Nicolai Faber. Fyns Biskop 1834-1848. Studier i statskirkens organisation, bispeembede, præstestand & menighedsliv*, Odense, 1996.
- Rasmussen, Jens: *Provst U.A. Plesners virke som embedsmand og politiker*, Odense 1979.
- Rasmussen, Jens: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009.
- Stidsen, Johs. E.: *Hold fast ved det du har...! De stærke Jyder, med særligt henblik på deres salme- og sangtradition*, Odense 2002.
- Stidsen, Johs. E.: ”The Dynamics of Reform of Piety in Denmark, c 1780-1920”, *Piety and Modernity*, edited by Anders Jarlert. Bind III i værket: *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780-1920*, Leuven 2012.

- Thyssen, A. Pontoppidan (red.): *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, bd. I-VI, København 1960ff.
- Thyssen, A. Pontoppidan og Thodberg, Chr. (red.), *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og Udviklingslinier fra de senere Års Grundtvigforskning*, Århus 1983.
- Thyssen, A. Pontoppidan, (red.): *Herrnhutersamfundet i Christiansfeld*, bd. I-II, Åbenrå 1984.

Noter

- 1 Se Thyssen (red.) 1960ff.
- 2 Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, Stockholm 1995, s. 15f., 259f.
- 3 Se oversigten over de vaktens brug af andagtslitteratur. Thyssen (red) 1960ff, bd. III, 1, s. 40-42.
- 4 J.F. Boesen: *Christelige Raad og Formaninger til sand Gudsfrugtigheds Fremme, tilegnede især unge Christne, som have fornyet deres Daabs Pagt*, 1825, s. 60-61 (ny udg.: København 1839).
- 5 R. Balslev: *Opbyggelige Betragtninger for Syge, Haderslev 1806*, 3. udg., 1835, s. 16f. Jf. *Betragtninger over Christendommen*, Odense 1800 og *Nytaarsgave for Christne*, Odense 1801.
- 6 *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger...* For året 1741, III. Deel, udg. af J.H. Schou, København 1777, s. 363ff.
- 7 Der er registreret 124 religiøse husforsamlinger på Langeland i tidsrummet 1837-39 – se Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering*, Stockholm 1995, s. 99 og s. 363ff.
- 8 *Herrens Ord i de sidste Verdens Dage*, Odense 1837, forord (citater), og s. 12.
- 9 Thyssen (red) 1960ff, bd. III, 2, s. 396-98 og s. 409ff. (oversigt over adresseunderskrifterne).
- 10 Om betænkningerne i efteråret 1839: Jf. 1.dept, Rigsarkivet: Brevsager til kancelliekspeditioner 1800-1848: sag nr.3185/ 1839 (hertil slutter sig nr.1663, 2016, 2499/ 1839) vedr. Fabers betænkning af 10/8-1839 og Plesners beretning af 24/10-1839, vedlagt Fabers skrivelse af 15/11-1839. Endv. Kongehusets arkiv, Rigsarkivet. Breve m.v. til kongen, 1839-1842, vedr. Plesners beretning og ledsageskrivelse af 24/10-1839 til kronprinsen, samt Fabers indberetninger m.v., især afhandling af 26/11-1839 (nr.149, 239, 241). N. Fabers privatarkiv, Det kgl. Bibliotek, additamenta nr.269,2 vedr. kronprinsens brev af 26/11-1836 og 23/11-1839.
- 11 Fyns Bispearkiv, La.F. Langelands sdr. herredsbreve, 1835-1849 vedr. Plesners skrivelse af 9/10-1840 ang. forelæsninger om dåben. Endv. Fyns Bispearkiv, La.F. Cirk. konferensprot., Langelands konvent, 1838-1873, ang. præsternes diskussion i november 1840. Desuden 1.dept., Rigsarkivet. Brevsager til Kancelliekspeditioner 1800-1848, brev sag nr.4946-47/ 1840. Heri ligger Fabers indberetninger til kancelliet 19/9, 3/10, 31/10 1840; ligeledes Plesners indberetning af 4/11-1840.
- 12 1.dept., Rigsarkivet. Brevsager til Kancelliekspeditioner 1800-1848, brev sag nr. 354-56/ 1841. Ligeledes Fyns Bispearkiv, La.F. Langelands sdr. herredsbreve, 1835-1849 vedr. Plesners skrivelse til Faber af 9/10-1840 i Rasmus Jørgensen-sagen.
- 13 Fyns Bispearkiv, La.F. Langelands sdr. herredsbreve, 1835-1849: skrivelser af 24/4-42, 21/2-43, 21/6-44, 22/6-47. I sidste skrivelse bad Plesner biskoppen om at måtte undgå at døbe et udøbt barn i Humble Sogn. Faber overlod det til Plesners egen afgørelse, Fyns Bispearkiv, Kopibog den 18/9-1847.
- 14 Johan Nielsen: *Min Kamp med Baptister og Mormoner*, 4. oplag, København 1894, s. 7f. (findes i *Træk af Johan Nielsens Liv*, 2. oplag, København 1894): Heri gengives en samtale med forstanderen for Langelands Baptistmenighed, som også blev omtalt af Jens Dyrholm: *En Røst i vor bevægede Tid mod Baptismen, Mormonismen og andre religiøse Forvirringer*, Odense 1852.
- 15 *Et par Ord i Anledning af vores hellige Daabs pagt*, Odense 1839, s. 24 (citater), 35, 45-46, 53.
- 16 H.K. Rosager: *Christen Hansen Vejstrup. Rosagergaard-Slægten*, Odense 1950: heri er trykt Christen Hansen Vejstrups erindringer, s.12ff, især si. 38-51. Vilh. Birkedal: *Naadens Sorg og Sorgens Naade, Prædikener*, bd. I, Odense 1856, s. 492f., 499.
- 17 A. Pontoppidan Thyssen m.fl.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, bd. III, 2, København 1964, s. 403.